

BERLİN ANTLAŞMASI SONRASINDA ERZİNCAN'DA EŞKİYALIK VE ERMENİ HADİSELERİ

Necati Fahri TAŞ*

ÖZET

Türk Milleti'nin gündeminde bulunan Ermeni Sorunu, fiilen 1865 yılından itibaren ortaya çıktı. Sorun Ayastefanos (1878) ve Berlin Antlaşmaları ile milletlerarası boyutta çekildi. Bu konu, gerçekte bir Ermeni Meselesi olmaktan ziyade, sanayileşen ülkelerin ihtiyacı olan hammadde kaynaklarının arayışına ve pazar elde etme emeline yönelik bir araç olarak kullanıldı. Bir gücün, diğer güç karşısında üstün duruma geçebilmesi için tarihte bir çok şantajlara tevessül edilmiştir. Ermeni sorunu da Türk Milleti'ne irade dışı yaptırımlar uygulamak için bu güne kadar tazeliğini muhafaza etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Türkiye, Terör, Emperyalizm, Ekonomi.

* Prof. Dr., Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Erzincan, nfas@gmail.com

BANDITRY AND ARMENIAN EVENTS IN ERZINCAN AFTER BERLIN TREATY

ABSTRACT

Armenian issue on the agenda of the Turkish nation has de facto emerged since 1865. The Problem was moved with San Stefano (1878) and Berlin treaties to international dimensions. This issue, rather than being an Armenian matter, was used as a tool for the pursuit of raw materials needed by the industrializing countries and market acquisition ambitions. For the superiority of one power over another, much blackmail was resorted in history. Armenian issue to this day reserved its the freshness to apply involuntary sanctions on Turkish nation has to uphold.

Key Words: Armenians, Turkey, Terrorism, Imperialism, Economy.

GİRİŞ

Teknolojide gelişmiş olan Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi baskısını XIX. yüzyılın ortalarında iyice artırmıştır. Bu baskı, tebaa arasında bulunan gayrimüslimlerin talebi üzerinden yapılmıştır. Osmanlı Devleti bu dış baskıyı kaldırmak için, yine bu devletlerin tavsiyesi paralelinde gayrimüslimlerin isteklerini karşılamak için gayret göstermiştir. İlk önce din ve mezhep farklılığının tanınması, daha sonra siyasi alandaki istekler yerine getirilmiştir. Böylece memnuniyetsizliğin ortadan kalkacağı düşünülmüştür.

Osmanlı Devleti'ne yapılan dış müdahale ilk önce Küçük Kaynarca Antlaşması'yla (1774) Osmanlı Ortodoks Hristiyanların hamiliğinin Rusya'ya verilmesiyle başlamış Kırım Harbi (1853-1856) sonrasında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Paris Antlaşması (30 Mart 1856) ile sürdürülmüştür. Dış ülkelere tanınan bu imtiyazlar, Osmanlı tebaasındaki Hristiyanlardan *Katolikleri* Fransa, İtalya ve Avusturya'nın; *Protestanları* İngiltere, Amerika ve Almanya'nın; *Ortodoksları* Rusya'nın himayesine bırakmasıyla devam etmiştir¹.

Osmanlı tebaasındaki Hristiyanların mezhep farklılıklarına göre hamilik rolünü üstlenen devletler, bu yolla Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme fırsatını elde etmişlerdir. Bu müdahale fikrinin tek hedefe yönelmemesi için özelden çıkarılıp genele şâmil kılmak amacıyla, Osmanlı toprakları üzerindeki dış emeller daha hukuki bir zemine taşınmaya çalışılmıştır. Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmaları (13 Temmuz 1878) ile III. Selim zamanından beri dile getirilen "*Müstakil Ermenistan*" konusu bu maksat ile milletlerarası zemine çekilmiştir². Zira Ermeni konusu, gayrimüslimlerin hamiliğini ele geçiren devletlerin Osmanlı Devleti üzerindeki arzularını gerçekleştirmede önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Böylece bu devletler, kendilerini "*mazlumun yanında yer alma bahanesi ile haklı*" konuma geçirip Osmanlı üzerindeki her müeyyideyi Ermeni meselesi kılıfına sokarak meşruluk kazandırmaya çalışmışlardır.

Emperyalist devletlerin arzusu ile Ermeni istekleri çakışınca, kendilerini güçlü hissetmeye başlayan Ermeniler, artık konuyu dış ülkelerin gündemine taşımanın vakti geldiğini düşünüp yoğun bir diplomasının içine girmişlerdir.

1 Selâhi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Bellekten*, XLIX, s. 652.

2 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s. 153; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C 2, İstanbul, 1980, s. 753; S. R. Sonyel, a.g.m., s. 5.

Ermeni diplomasisi, bir taraftan kendilerini destekleyen ülkeler nezdinde sürdürülürken diğer taraftan da Osmanlı topraklarında faaliyet göstermek için teşkilatlanmaya hız vermişlerdir. Ermenilerin devlet kurma yolundaki bu hazırlık çalışmaları, organize bir yapıya kavuşturulup Türklerin fakir olduğu basın ve diğer neşriyat ile güçlendirilmiştir. Ermeni teşkilatları, kendilerini eylem yapma gücünde gördükleri yerlerde hedeflerinin bir önceki basamağı olan terör faaliyetlerini artırmışlardır.

Ermeni devletin kurulacağı topraklar ilk önce *Vilâyat-ı Sitte* ve daha sonra *Vilâyat-ı Şarkıyye*³ sınırları dâhilinde düşünüldüğü için Ermeni faaliyetlerinin yoğunluğu bu sahada sahnelenmiştir. Erzincan ve çevresi bu coğrafyada bulunduğu için, Berlin Antlaşması'nı takip eden günlerden başlayıp Rusların hamisi Ermenilerin 13 Şubat 1918 günü Erzincan'dan atılmalarına kadar yoğun Ermeni zulümlerine sahne olmuştur. Bu çalışmada özellikle, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkan olaylara yer verilmiştir. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti, 1877–1914 yılları arasında kendini bunaltacak ve bazı zamanlarda ace düşürecek Ermeni olaylarına şahit olmuştur. Devlet, bu olayları bertaraf etmek için 1900–1995 yıllarında *Vilâyat-ı Sitte*'de ve 1912–1914 yıllarında *Vilâyat-ı Şarkıyye* topraklarında daha önce yapılmayan iki *Umûm Müfettişlik* kararını almak mecburiyetinde kalmıştır⁴. Bu iki Umûm Müfettişlik kararı ile Ermeni taleplerine haklılık sağlayacak zemini oluşturmaya çalışmışlardır. Emperyalist devletler; daha önce elde ettikleri “Ortodoks, Katolik, Protestan” mezheplerinden birinin hamiliği sıfatını ileriye taşıyarak artık Osmanlı Devleti'nin yönetimine doğrudan müdahale etme fırsatını elde etmişlerdir.

Vilâyat-ı Şarkıyye'de bir Ermeni devleti kurma gayretinde olan Ermeni komiteleri, her olayda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin en buhranlı zamanını seçmişlerdir. Yukarıda değinilen bu zamanlama Ermeniler açısından isâbetlidir. Ermenileri harekete geçiren sadece zamanlama değil, bölgedeki karışık demografik yapı da eylemlere davetiye çıkarmıştır. Terörü körükleyen bölge yapılanmasını kolaylaştıran sebepler şunlardır:

3 Vilâyat-ı Şarkıyye: Vilâyat-ı Sitte'ye dâhil olan altı vilâyete Trabzon'un da eklenmesiyle adlandırılan bölge. (Necati Fahri Taş, **Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912–1914 Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı**, Atatürk Üniversitesi Yayınları 2006, s. 36.)

4 N. F. Taş, **a.g.e.**

1. Ermeni Olaylarının alevlendiği bu dönemde (1877-1914) Osmanlı Devleti, Trablusgarp (1911), Balkan Savaşları (1912-1913) ve Birinci Dünya savaşı arifesinde devrin en güçlü ülkeleriyle varlığını devam ettirme veya yok olma mücadelesi içinde bulunmuştur. Bu sebep ile devletin dikkat ve gücü dış tehditlere odaklanmıştır. Bu zaruri hâl, devletin iç politika dirâyetini azaltmıştır. Dış tehditler karşısında bunalan Osmanlı yönetiminin bu dirâyetsizliği, iç asâyişin te'mininde zafiyete düşmesine sebep olmuştur. Bu zafiyet; eşkiyalığın önlenmesi, kanûnsuz işlerin men edilmesi, halkın can ve mal güvenliğinin korunması gibi devletin yapması gereken en temel görevlerin yerine getirilmesini ortadan kaldırmıştır. Bu yönetim belirsizliği, halkın devlete olan güvenini ve bağlılığını sarsmıştır.
2. Özellikle Ermenilerin toprak talebinde bulunduğu coğrafyada halk, birçok tehdit ile karşı karşıyadır. Türk halkına yapılan yoğun Ermeni tedhîşinin yanında, öteden beri yarı feodal konumda yaşamakta olan toprak ağalığı, eşrâf ve aşiretlerin halk üzerinde mutlak tahakkümü bulunmaktadır. Ayrıca, bu karanlık ortamdan kendi adına pay almak isteyen Rum çetelerinin soygun ve talanları can güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Gayrimüslim tebaanın bu tehditleri dışında, muhtelif suçlardan aranan kanûn kaçakları, asker firâîleri bölgede çete grupları oluşturmuştur. Bu çeteler, tedhîş eylemlerini münferiden veya kendilerini daha güvende hissettikleri Kürt, gayrimüslim çetelere katılarak gerçekleştirmişlerdir.
3. Gayrimüslimlere verilen imtiyazlar Osmanlı Devleti aleyhine kullanılmış, bunların hamisi durumundaki ülkeler gayrimüslimler üzerinden her olaya müdahale etmiştir. Dış ülkelere tanınan bu imtiyaz, gayrimüslimleri bilgi, silah ve ekonomik yönden desteklemede önemli bir kapının açılmasına sebep olmuştur. Bu dış destek gücü, azınlıklar karşısındaki fakir Türk halkını ezmiştir.
4. Seferberlik çağrılarında, kırk kilogramın üzerindeki bütün Türk erkekleri savaşa katılmıştır. Şehir merkezlerinde bile âsâyişi sağlamada zorlanan devlet, köy ve kasabaları âdetâ terk etmiştir. Yerleşim yerlerinde eli silah tutacak erkek kalmadığından, her yer savunmasız kalmıştır. Bu ortam, Ermeni ve diğer tedhîş örgütlerinin işini kolaylaştırmıştır. Terör örgütlerinin işini kolaylaştıran diğer bir husus ise halkın can ve mal güvenliğini korumada kendi başının çâresine bakmak ile karşı karşıya kalmasıdır. Halkın bu sahipsizliği, hayatını idâme ettirme mecburiyetinde olan bir

kısım şahısların, kanûn dışı grup ve teşkilatlar ile mecburi ünsiyet kurmasına yol açmıştır.

5. Osmanlı Ekonomisi uzun yıllardan beri yabancıların elinde bulunduğu bilinmektedir. Üretim, sanayi, sanat, ticaret, ithalat, ihracat ve esnafılık gibi faaliyetlerde azınlık hâkimiyeti mevcuttur. Türk insanı zaruri ihtiyaçlarını karşılamak için bu hususlarda gayrimüslimlere bağımlı yaşamaktadır. Azınlıklar açısından halka sunulan her istek, bu bağımlılık sebebiyle bir kısım Müslüman halk tarafından kerhen bile olsa kabul görmüştür.

Ermeni ve eşkiya faaliyetlerini ele alırken, yukarıda belirtilen tabloyu göz ardı etmek mümkün değildir. Bu genel olumsuzluklar, Osmanlı coğrafyasının her yerinde görüldüğü gibi Erzincan ve çevresinde de misliyle yaşanmıştır.

Ermeni meselesinin dünya gündemine taşındığı 1878 yılından, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesine kadar Erzincan'da zuhur eden terör olayları iki mecrada şekillenmiştir. Birincisi, aşiret gücünü ortadan kaldıracak olan devlet otoritesini zaafa uğratmaya yönelik aşiret olaylarıdır. İkincisi, emperyalist devletlerin Ermenilere vaat ettiği topraklar üzerinde devlet kurmaktan kaynaklanan Ermeni terör olaylarıdır. Maksatları her ne kadar birbirinden farklı olsa da bu iki kaynaktan beslenen Erzincan'daki terör olayları, aslında birbirini besler durumdadır.

1- Aşiret Olayları

Osmanlı Devleti'ndeki geleneksel yönetim anlayışı, Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu'nun kabulünden (1839) sonra yapılan idarî düzenlemeler ile değişmiştir. Bu düzenlemeler arasında 28 Kasım 1852 tarihli Fermân, 18 Şubat 1856 Tarihli Islâhat Fermânı, 4 Aralık 1858 tarihli Ta'limat, 13 Ekim 1864 tarihli Vilâyet Nizâmnâmesi, 16 Mart 1867 tarihli Vilâyet Nizâmnâmesi, 9 Ocak 1870 tarihli İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâmnâmesi bulunmaktadır. Kanûn-i Esâsî'nin 23 Aralık 1876 tarihinde kabul edilmesinden sonra, Fransa'da uygulanmakta olan merkezî ve mahallî yönetimler arasında görev ayrılığının olması esâsı benimsenerek vilâyet, liva ve kazâ meclisleri kurulup birbirinden ayrı olarak yerinden yönetim ilkesi hayata geçirilmiştir⁵. Bu yerel yönetim yapılanması

5 Recep Sanal, "Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler ve Yönetim Desenindeki Değişimler", **Ankara Üniversitesi Atatürk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 6, S 22, Ankara, 1998, s. 173-174.

İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyat Kanûnu Muvakkatî'nin (13 Mart 1913) yürürlüğe girmesiyle devam etmiştir. Aşiret veya ağa nüfuzu altında bulunan yarı otonom konumundaki yerlerde devlet otoritesinin hissedilmeye başlaması bu otonom yapıyı rahatsız etmiştir. Bu yerleşim yerlerinden Erzincan'ı ilgilendiren Tunceli (Dersim), Ovacık gibi aşiret nüfuzu altında bulunan coğrafya, bir nev'i yarı otonom yönetilmiştir. Yerel yönetime geçiş düzenlemeleri, bu otonom yapıyı ortadan kaldırmaktadır. Bu sebep ile bir kısım halkı nüfuz altında bulunduran güçler, bu yönetim değişikliğinden tedirgindir. Bu memnuniyetsizlik, bölgede devlet otoritesini zaafa uğratacak fi'illerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁶.

Erzincan'dan Erzurum Vilâyeti'ne çekilen 22 Muharrem [1]310 (16 Ağustos 1892) tarihli telgraf, halkın içinde bulunduğu buhrandan yararlanmak isteyen bölge eşkiyalarının halka ne tür zulümde bulduklarını ortaya koymaktadır. Bu telgrafta; *“Dersim ve Ovacık eşkiyasının mezâlim ve igtisâbâtından ve ol bâbdaki mürâca'atlarının semeresiz kalmakta olduğundan bahisle isti'tâfi Havsa, Kemah, Müzmân kurâ muhtarânı imzâsıyla Kemah merkezinden çekilen telgrafnâme kopyasının bi'l-mütâla'a iktizâsının icrâsıyla...”*⁷

Makâm-ı Sadâret-i uz mâ'ya

Meskûn bulunduğumuz Kemah kurâlarına Dersim ve Ovacık şakilerinin merkez ve me'vâlları hem-hudût bulunmasından dolayı beş seneden beri ekrâd-i merkume mâl ve hayvanâtımızı ya'mâ edercesine dest-i hasâr eylediği gibi bu uğurda on nefer de peder ve evladımızı itlâf eylediğinden bahisle gerek merkez kazaya ve gerek ise makâmat-i sâ'ireye ve bi'l-hâssa bâ-telgrafında arz-i 'atebe-i 'aliyâya kirâren cesâret edilmiş sûret-i te'dîb ve terbiyeleri bu senede ferdâya bırakıldığından ekrâd-i merkume zulmlerini yevmen fe yevmen artdırmakta dünki gün Çatı Karye'sinin ağnâmını ve Hozun Karyesi'nin öküzlerini gasb eylediklerine kanâ'at gelmiyerek hanlara duhâl-i levâzımat beytiyeleriyle kadınların sandıkları derûnundaki eşyalarını aldıklarını da duyanlar, hayvanatını râ'iden sarf-i nazar ve eşyalarını mâ'mûl olunmaz mahallere kaldırarak bir kısmı muhafazasına ve kısm-i diğeri de hükûmeti haberdar etmek üzere cümleten Kemah Kasabası'na gelerek vukû'-i hâli hükûmete beyanda sabıklarına kıyâsa-i semere görülmeyeceğinden bi'z-zât dâr-i mu'addelet

6 Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, **La Résistance aux Génocides: De la Pluralité des Actes de Sauvetage**, Michigan Université 2009, s. 214.

7 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, BEO, 413, 3946, 1.

karara arz-i ifâde-i hâl mecbur olduk. Artık tahammülümüz kalmadı. Herçi-bâd-âbâd, mal ve can, ırz, nâmusumuzu Dersim eşkıyasının isâl-i dest-i hisârından masûniyetine Allah ve Rusulullah aşkına ve Padişâh-i Âl'i penâh hürmetine çâre bularak ekrâd-i merkume zulm ta'addîsinin üzerimizden ref'i esbâbının istikmâli ve mümkün olamayacağı sûrette arâzi ve emlâkımızı terk eyleyerek selâmete gitmek veyahud başka çaresi aranılmak üzere ma'lûmat-i kati'yenin emr ü tebliği istirhâm serî'asına mücâseret olundu, fermân.

18 Muharrem [1]310 (12 Ağustos 1892)

*Dedek, Çinaric (Çinar-ariç), Tan, Urfad, Hudû, Eskizort, Hoğuk, Aric, Posti ve Hozun muhtarları*⁸.

Halkın çaresizliğini ortaya koyan bu dilekçenin gereği vilâyet imkânlarıyla çözülemeyip Sadâret'e bildirilmiştir. Ancak buradan da bir sonuç alınamamıştır. Bunun üzerine muhtarlar tekrar 22 Muharrem [1]310 (16 Ağustos 1892) tarihinde Erzurum Valiliği'ne telgraf gönderip Dersim ve Ovacık eşkıyasının Kemah köylerinde gerçekleştirdikleri zulümler için yaptıkları bütün başvuruların hiç birinden cevap alamadıklarını ve konuya devletin sahip çıkmasını istemişlerdir⁹.

Olay üzerinden beş yılı aşkın bir süre geçtikten sonra, Meclis-i Vükelâ'da, 11 Kanûn-ı sâni [1]312 (23 Ocak 1897) tarihinde Dersim ve Ovacık eşkıyalarının hem hudut oldukları Erzincan, Elazığ ve Sivas köylerinde yaptıkları silahlı soygun için alınan kararda, 4. Ordu'nun gerekli tedbiri alması istenmiştir¹⁰.

Sadâret'ten 6 Temmuz [1]310 (19 Temmuz 1894) tarihinde Sivas ve Ma'mûretü'l Azîz vilayetlerine gönderilen şifrede, yukarıdaki olaya benzer bir başka vak'aya daha yer verilmiştir. Bu durum Erzincan'da eşkıya faaliyetlerinin önüne geçilemediği ve iki yıldan beri aynı olayların tekrarlandığını göstermektedir.

Meclis-i Vükelâ, Dâhiliye Nezâreti'nin 15 Rebiyyü'l-ahir [1]314 (23 Eylül 1896) tarihli tezkeresini 11 Kanûn-ı sâni [1]312 (23 Ocak 1897) tarihinde görüşmüştür. Kararda; "*Geçen Haziran zarfında Dersim Ekrâdı, Divriği ve Eğin*

8 BOA, BEO, 413, 3946, 2.

9 BOA, BEO, 413, 30946, 1.

10 BOA, MV, 00089.

kazaları dâbilinde 16 İslâm ve Hristiyan karyesini yağma ederek 1900 koyun, 63 öküz, 3 keçi gasb ettikleri ve 200 koyun ve 8 öküzü de 20 lira mukâbilinde sattıkları ve bunlara karşı kuvve-i müsellaha sevk edilmiş ise de hiçbir şey yapılmadığı haber verilmekle serî'an tahkikat-i lâzime bi'l-icrâ tebeyyün edecek hâle göre iktizâsının ifâ ve inbâ'sı matlûbumdur ¹¹," cevabı verilmiştir. Devletin verdiği bu cevapta, konunun çözümü için herhangi bir tedbire yer verilmeyip olayın araştırılmasıyla vaziyetin geçiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumda halk, kendi başının çâresine bakması durumuyla karşı karşıya bırakılmıştır.

Dersim, Divriği ve Eğin kazalarında vukû' bulan olay ile ilgili olarak, İstanbul'dan Fransa'ya el yazısıyla yazılıp gönderilen 18 Temmuz 1904 tarihli Fransızca belgede bu olay aynen verilmiştir. Bu belgeden anlaşıldığına göre; Ş.M. rumuzlu şahsın verdiği raporda; Fransa'nın Sivas'da görevli büyükelçilik mensupları kanalıyla, bölgede ortaya çıkan her hadise hakkında İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nin bilgilendirildiği ve bu bilgilerin İstanbul'daki Fransız Elçiliği'nde toplanıp Fransa'ya iletiildiği anlaşılmaktadır. Fransa Elçisi bu belgede; "*Dersim Kürt liderlerini kabul edeceğini*" belirterek "*Divriği' de, Eğin' de Müslîman ve Hristiyanların birlikte yaşadığı 16 köyün olduğunu*" belirtmiştir. Bu bilgi, Fransa'nın bölgede ortaya çıkan hadiselerin içinde olduğunu ispatlamaktadır¹². Bir taraftan Kürt aşiretleriyle temasa geçerken diğer taraftan Hristiyanların nerelerde yaşadıklarının tesbit edilmesi, Fransa'nın Ermeni Meselesinde Kürt-Ermeni ittifakının sağlanmaya çalışıldığı düşüncesini doğurmaktadır. Fransa'nın Anadolu'daki Kürt aşiretleriyle ilgilenmesi, Fransız elçisinin Dersim Kürtleri'yle görüşmesi bu dönem ile sınırlı kalmayıp Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında da devam etmiştir. Fransızlar, 8 Ocak 1921 tarihinde Kürt aşiretlerine para dağıtarak kendi emellerine âlet edip Dir-i zor'u ele geçirdikleri, Pazarcık İlçesi'ndeki Türk askerî birliklerini Kürt aşiretlerine karşı kışkırtarak olay çıkarttıkları, bu olaylar sırasında Pazarcık'ı ele geçirmeye çalıştıkları bilinmektedir¹³.

Sivas Başkomiserliği'nin Dâhiliye Nezâreti'ne gönderdiği 3 Teşrin-i sâni [1]311 (23 Kasım 1895) tarihli şifreli telgrafta; Bayburt ve Erzincan'ın muhtelif yerlerinden gelen Kürtlerin, önce Erzincan ve Refahiye merkezinde ve daha sonra bu il ve ilçenin köylerinde gasp, soygun yaparak ve adam öldürerek terör

11 BOA, BEO, 2372, 177866, 1.

12 BOA, BEO. 002372.177846.002.

13 Taş, **Nurettin Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara, 2014, s. 75.

estirdikleri, aynı çete gruplarının Sivas, Darende, Gürün ve Karahisar-i Şarkî'ye gelerek buralarda da birçok gasp ve songun olayı yaptıklarını bildirmiştir¹⁴.

Ma'mûretü'l-Aziz Valiliği, yerleşim yerlerini birbirine bağlayan yolların artık güvenliğinin kalmadığını Sadâret'e 16 Kanûn-i evvel [1]309 (28 Aralık 1893) tarihli telgraf ile bildirip Çemişgezek, Eğin ve Arapkir arasındaki yolun emniyetinin sağlanması için izin istemiştir. Sadaret'ten gelen cevapta merkez vilayete bu izin verilmiştir. Ancak mevcut güvenliğe ilâveten valilikçe talep edilen 110 piyade ve 40 nefer süvâri birliğinin verilmesinin izni henüz gelmemiştir. Konunun aciliyeti sebebiyle, söz konusu güvenlik gücünün verilme izni gelinceye kadar geçici olarak 100 kişilik jandarmanın yol güvenliğini sağlamak üzere görevlendirilmesi hususu 28 Kanûn-ı evvel [1]309 (09 Ocak 1894) tarihli iradeyle kabul edilmiştir¹⁵. Konu valilikçe Jandarma Dairesi'ne bildirilmiştir. Ma'mûretü'l-Aziz Valiliği'nin bu yazısında;

*Taraf-ı Vilâyet-i Seraskeri'ye,
28 Kanûn-ı evvel [1]309*

“Çemişgezek, Eğin, Arapkir kordonlarının muhafazası lüzumu üzerine 100 adet muvakkat zaptiyenin istihdamı için yazılan yazı kabul edilmiştir¹⁶”. denilerek geçici yol emniyetinin sağlanması hususunda verilen emrin yerine getirilmesi ilgililere bildirilmişti.

İl Jandarma Dairesi, yol emniyeti için seyyar atlı kuvvetlerini bölgeye göndermiş ise de ihtiyaç duyulan sayıdan az görevlendirildiği için konu valiliğin istediği anlamda çözülememiştir.

Devletin aldığı bu tedbirler, bölgede istediği her eylemi yapan aşiret güçlerinin halk üzerindeki baskısını ortadan kaldırmamıştır. Devletin bölgedeki bu yetersizliği, bir yönüyle terör örgütlerini cesaretlendirirken diğer taraftan halkın âsâyışsizlik karşısında daha fazla sindirilmesine ve bunun sonucu olarak örgütleri destekler gözükmelerine sebep olmuştur.

Bölge halkından büyük bir kısmının anlattıklarına göre; Terör örgütüne mensup bir kişiye kız vererek akrabalık bağı kurulması, o ailenin övünç duyduğu

14 Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi-I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 102-103.

15 **BOA**, BEO, 340, 25479, 2.

16 **BOA**, BEO, 340, 25479, 3.

bir husustur. Çünkü bu ailenin artık can ve mal güvenliği çetelerin muhafazası altına girmiştir. Çeteler ile kurulan dostluk, dokunulmazlık zırhına bürünmek ile eşdeğer addedilmiştir. Halk zihnindeki bu anlayış, çeteciliği meşru konuma sokmuştur.

2- Ermeni Olayları

Ermeni emellerinin hayata geçirilmesine yönelik faaliyetler başlayınca; Berlin Antlaşması'na göre Ermeni nüfuzu altında kalacak olan Kürt aşiretleri bu gelişmeye tepki göstermişlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi dış güçler Ermeni meselesinde Kürt-Ermeni ittifakını sağlamak için yoğun gayret içinde olmuşlardır. Bazı Kürt aşiretleri bu ittifaka cevap verirken Ermeni terörünün kendilerini de yok edeceğinin farkında olan aşiretler, bu ittifaka yanaşmamışlardır. Bölgede Ermeni Terörü artınca, Türk ve Ermeni halkı arasında mukatele başlamıştır.

Ermeni terör teşkilatlarından biri olan *Hınçak* örgütü, İstanbul'da *Hınçak Dersa'âdet Şu'besi*'ni açmış bu şubenin başkanlığını Rus Badrikof'a vermiştir. İstanbul zâbitası bu teşkilatın faaliyetlerinden haberdar olunca, bu şubenin kurulduğu binada arama yapmıştır. Elde edilen belgelerde Hınçak teşkilatının Anadolu'daki en önemli şubelerinden birinin Trabzon'da olduğu ortaya çıkmıştır. Hınçak Komitesi'nin Trabzon şubesinin başında Maramyan adında bir komitecinin olduğu tesbit edilmiştir. Maramyan'ın *Dersa'âdet Şu'besi* ile sıkı ilişkide olduğu ve sürekli görüştükları, *Hirenik Gazetesi* yazarlarından Arpiyar Arpiyaryan ve Piskopos Horen Narya ile birlikte Tiflis'e gittikleri, burada Ârzûni ve diğer komitacılar ile görüştükları belgelerde yer almaktadır. Hirenik yazarları, Tiflis'ten dönerken Trabzon'a uğrayıp burada komisyonculuk yapmakta olan Erzincanlı Svares'in evinde toplantı yapmışlardır. Ermeni yazarlarının bu toplantısından haberdar olan Trabzon zâbitleri, Erzincanlı Svares'in evinde arama yapmış söz konusu kişiler evraklarıyla birlikte yakalanıp muhâkemeleri için İstanbul'a sevk edilmiştir. Burada yapılan soruşturmada; Sivas, Merzifon ve çevresinde 1904 yılı yaz aylarında ortaya çıkan Ermeni olaylarının gerçekleştirilmesinde bu kişiler ile birlikte Rusyalı Semavun'un da bulunduğu tesbit edilmiştir. Olay ile ilgili muhâkemede, Maramyan geçici olarak Akka Kalesi'ne sürgün edilmiş Arpiyar, Svares ve diğer Ermeniler ise serbest bırakılmıştır¹⁷.

17 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 42-43.

Erzurum'da yaşayan Kâgniyan Anus adındaki bir Ermeni, Bitlis'deki babası Kâgniyan Vartan'a gönderdiği 14 Eylül 1895 tarihli bir mektupta, Erzincan'daki Ermeni olaylarına da değinmiştir. Bu mektupta özetle; *“Erzurum'da Ermeni faaliyetlerinin iyi olduğunu, İngiltere'nin burada bir beylik kurulmasını istediği, İtalya ve Prusya'nın da bu hususta İngiltere'yi desteklediklerini belirterek Erzincan ve Kemah'da gerçekleşen olayları Sultan'ın kabul etmediğini ama İngiltere'nin bu olayları isbatladığını, gelecek günlerin istediğimizden de daha iyi olacağını,”*¹⁸ yazmıştır. Bu vesika; Anadolu'daki Ermeni terörünün gerçek maksadının; Emperyalist devletlerin projelerinden habersiz olarak kendileri için öngörülen yerde bir devlet kurmak olduğu, bu devletin de ancak bu bölgede mukîm Türk ve Müslîman halkı sindirmek ve yok etmekle kurulabileceği düşüncesini gösteren milyonlarca belgeden biridir.

Erzincan çevresinde ortaya çıkan Ermeni hadiselerinin tamamı, Osmanlı topraklarında ve dış ülkelerde kurulmuş olan Ermeni teşkilatlarıyla organize olmuş faaliyetler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu teşkilatlardan Ermeni Devrimci Komiteleri 1880'de, Hınçak Komitesi 1886'da, Truşak Teşkilatı 1890'da kurulmuştur. Daha önce “Ararat”, “Orient”, “Amis de l'Instruction”, “Kilikya” adıyla kurulmuş olan komiteler, 1890'da “Miatzal Anikerulian Hayatz” çatısı altında birleşerek faaliyetlerini tek merkezden yürütmeye başlamışlardır. Bu birlik, Ermeni teşkilatlarının daha küçük yerleşim yerlerine kadar teşkilatlanmasına ve münferit hareket eden Ermeni militanlarının daha iyi organize olmalarına sebep olmuştur¹⁹. Ermenilerin içinde bulunduğu sıradan olaylar gibi gösterilmeye çalışılan hiçbir vak'a adı, vasıfsız olmayıp belli bir gayeye hizmet içindir. Erzincan'ın Eğin (Kemaliye) Kazası ve civarındaki Ermeni olayları bu organize faaliyetlerin bir ürünüdür. Konuyla ilgili belgelerde bu alenen ortadadır. Erzincan'da meydana gelen Ermeni olaylarında ismine sıkça rastlanan Eğinli Jankocyan Canik, Papas Ohan ve Filipos adındaki Ermeniler ile ilgili hadiseler bu organize Ermeni faaliyetlerine örnek teşkil etmektedir.

Ermeniler ve aşiretler, dış ülkelerden aldığı destekle Erzincan'da birçok insanın malının yağmalanması, öldürülmesi, yerinden göç etmeye zorlanması gibi eylemleri gerçekleştirmiştir. Bir taraftan Kürt, diğer taraftan Ermeni hâdiselerinin ortaya çıktığı yerler, genelde bu iki toplumun yaşadığı mahaller-

18 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 105.

19 Gaston Gaillard, (Çev. Nuri Bilgin) **Les Turcs et l'Europe**, Paris, 1920, s. 4-5.

dir. XX. yüzyılın başında Erzincan il sınırları dâhilinde Ermeniler 66 yerleşim yerinde yaşamaktadır. Toplam Ermeni nüfusu 37.612 kişidir²⁰. Erzincan'da yaşayan Ermenilerin tamamı Ortodoks'tur²¹. Ortodoksların hamisi Rusya olduğu için diğer devletlere göre Rusya'nın bölgedeki nüfuzu oldukça fazladır.

Erzurum Polis Komiserliği'nden gönderilen 10 Teşrin-i evvel [1]311(22 Ekim 1895) tarihli şifreli telgrafta, Erzincan'da 9 gündür Müslîman ve Hristiyanlar arasında çatışma olduğu, bu çatışmaların 9. günü saat 5'te 50 civarında Ermeni'nin ve 5 de Müslîman'ın öldüğü bildirilmiştir²². Daha sonraki olaylarda ise Erzincan'ın merkez kazasında vukû' bulan olayda Müslîmanlardan 10 kişi ölmüş 107 kişi yaralanmış Ermenilerden 11 kişi ölmüş 157 kişi yaralanmıştır. Erzincan'ın kaza ve köylerine sıçrayan olaylarda ise Refahiye'de; Müslîmanlardan 1 kişi ölmüş 16 kişi yaralanmış Ermenilerden ise 18 kişi ölmüştür. Kuruçay'da; Müslîmanlardan 2 kişi ölmüş, 3 kişi yaralanmış, Ermenilerden 9 kişi ölmüş, 5 kişi yaralanmıştır. Kemah'da; Ermenilerden 4 kişi ölmüş 5 kişi yaralanmıştır. Tercan'da; Müslîmanlardan 25 kişi ölmüş, 5 kişi yaralanmış, Ermenilerden 140 kişi ölmüş, 42 kişi yaralanmıştır. Bu olaylar, Erzurum, Pasinler, Kiğı, Bayburt, Hınıs, Eleşkirt gibi Doğu Anadolu'nun birçok yerinde günlerce devam etmiştir²³. Bu vak'alar da anlaşılacağı üzere; Ermeniler ile Müslîmanlar arasındaki bu çatışma, Ermenilerin başlatıp Müslîman halkın bu olaylara karşılık vermesi ile gelişen bir mukateledir.

Daha önce Erzurum'a bağlı Bağımsız Sancak olan Erzincan Sancağı'nın²⁴ Kuruçay Kazâsı Ermenilerinden olup Ermeni tedhîş örgütünde yer almış olan Papas Karabet, Kiragos, Apkar, Ranus, Teohari, Kırkor, Kigork, Manuel, Sahak, Agop, Mıgırđıç, Kazar, Vartan, Agik, Minas ve Moseh isimli kişiler bir yıl önce devlet hizmetinde müstahdem olarak çalışan Ömer Pehlivan adındaki bir Müslîman'ı öldürmüş ve cesedine gaz dökerek yakmıştır. Ermeni komitacıları, bu olayı bilen Serkiz ile oğlunu ihbarda bulunurlar düşüncesiyle öldürmüştür. Söz konusu kişiler bu katliamlardan başka, bekçilik yapan Hüseyin'i de öldür-

20 Raymond Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Paris, 2006, s. 376.

21 Hratch Bartikian, *L'Arménie et Byzance*, Sorbon 1996, s. 25.

22 Hüseyin Nâzım Paşa, *a.g.e.*, s. 91.

23 Hüseyin Nâzım Paşa, *a.g.e.*, s. 162.

24 Erzincan'ın müstakil Liva olması, Dâhiliye Nezâreti'nin 7 Nisan 1334 tarih ve 39 sayılı teklifi ile Hey'et-i Vukelâ'nın 21 Nisan 1334 tarih ve 77 Nolu kararıyla kabul edilmiştir. **BOA**, MV, 00249.

müşlerdir. Bölgede faaliyet gösteren Ermeni komitalarının reisi olan Armudanlı Hacı Kalost ve refikleri Zakar ve Eğinli Kokakçıyan Sahak ve Canik isimli şahıslar, işledikleri cinayetleri Müslümanlar tarafından yapıldığı intibasını uyardırmak için Laz elbisesi giyip dağlarda dolaşmışlardır. Laz elbisesi ile Refahiye Kaymakamı'nın yolunu kesip üzerindeki eşyalarını almışlardır. Şakîlerin üzerine Jandarmalar gönderilmiş ise de bir sonuç elde edilememiştir²⁵.

Bu olayda, dikkat çeken nokta din adamı kisvesindeki yerli Ermenilerin, o yöredeki Ermeni terör örgütünün lideri konumunda olmaları, diğer bir husus ise Ermeni bile olsa, Ermeni terör faaliyetlerine engel olan her gücü ve şahsı ortadan kaldırmalarıdır.

Eğîn Kaymakamlığı'nın Ma'mûretü'l Azîz Vilâyeti'ne gönderdiği yazıda; daha önce işlediği suçtan dolayı bir yıl mahkûm olan, mahkûmiyeti bittikten sonra gerek Kürt aşiretleriyle ve gerekse Ermeniler arasında Osmanlı Devleti'ne karşı menfî faaliyetlerini sürdüren Jankocyan Canik hakkında ne tür işlem yapılacağına karar verilemeyip durum hakkında bilgi istenmiştir.

“Dâhiliyye ve Adliye Nezâret-i Celîlesi'ne

Ba'zı ifâdatta bulunmasından dolayı derdest edilen Eğinli Jankocyan Canik isimli şahsın teb'îdi lüzûmuna dâir Ma'mûretü'l Azîz Vilâyeti'nden mebûs tahrîratın tabhlîye icrâ-yı icâbı hakkında vârid olan tezkere-i hümayun mahâlle-i mahsûsu olan 13 Cemaziyel evvel [1]310 tarih(03 Aralık 1892) ve 1674 numaralı şifre...”²⁶, ile sorulmuştur.

Ma'mûretü'l-Azîz Vilâyeti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne [1]306 (1890) senesinde Eğin mahkemesince sirgat cezasıyla mahkûm olduğu hâlde Dersim eşkıyaları içine firâr edüp bir sene kadar vâdî-i şekâvette pûyân olduktan sonra Çemişgezek'e gelmiş olan Eğinli Jangocyan Canik nâm-i şahsın bu kere de Ermeni erbâb-i fesâdî meyânına iltihâk ederek Ermeni bulunan köylerde geşt ü güzâr ve bir takım sâde olan ahâliyi tarik-i müfsidine sülûke sarf-i iktidâr eylediği gibi Dersim'in Koçuşağı aşireti içinde bulunan Ermeniler ile muhâberesi ve eşkıya-yı ekrâd ile de ma'ârifesi olmak mülâbesesiyle bir takım ifsâdâta cür'et edegeldiği icrâ olunan tabkikat-i hâfiye ile anlaşılarak merkum Çemişgezek Kaymakamlığı'ndan derdest edilerek buraya

25 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 14.

26 BOA, BEO, 130, 9720, 1.

gönderilmiş ve lede'l-hâce meydanda bir gûne da'vâcısı olmadığı cihetle mahkemece bir şey denilemeyeceği Müdde-i Umûmî Mu'âvinliği'nde ifâde olunması üzerine, merkumun memleketi olan Eğin'e gönderilerek taht-i nezârette bulundurulması hakkında bir mahzûr olup olmadığı Eğin Kaymakamlığı'ndan sù'âl olundukda merkum şekâvet-i müşîre ve mükerrire eshâbından olarak def'âtle hâşimîyelerle girmiş ve ikmâl-i cezâiye ile çıkararak yine şekâvet ve ifâdâtını daha ziyade artırmış ve her nerede bulunsa icrâ-i şekâvet ve ihânetten hâlî kalmıyacağı def'âtle tecrübe olunmuş olduğundan, oraya igrâmı hâlinde bir takım ehl-i fesâdın tehyic ezhanını ve insilâb-i emniyet-i umûmiyeyi mûcib olacağı beyân ve izbâr olunmuştur. Gerçi bu gibi eshâb-i cerâyimin mahkemece taht-i hükm ve karâra aldırılması muktezâ ise de merkumun seb'at-i ahvâlinin muhkem kâ'idesince derece-i sübûta isâli mümkün olamamasına ve o hâlde bu gibilerin müddet-i müdbire tevkîfi dahî gayr-i câiz olmasına binâen emsâlini terhiben merkum Canik'in ve emsâli erbâb-ı şerîrin siyâseten buralardan uzakça mahallere teb'îdi mevki' ve maslahatının gösterdiği ehemmiyet nokta-i nazarınca muktezâ ise de ifâ-yi icâbı menût irade-i 'aliye-i nezâretpenâhîlerindir. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lebü'l-emrindir.

19 Cemâziye'l-evvel [1]310/ 28 Teşrîn-i sâni [1]308.(10 Aralık 1892)

Ma'mûretü'l-Azîz Valisi Mehmed Emin²⁷.

Bölgede Ermeni olayları oldukça arttığından, Jankocyan davasının Elazığ'da yapılmasının diğer isyancı Ermenileri tahrik ederek büyük olaylara sebebiyet vereceği, emniyetin diğer işleri bırakıp bu mesele ile uğraşacağı düşüncesiyle, başka bir mahalde yargılanması istenmiştir. Bu durum, suçlu Ermenilerin cezalandırılmasının kolay olmadığı, suç mahallinde sorgularının yapılamadığı fikrini doğurmaktadır. Bu şâibe, Ermenilerin Türklere karşı yaptığı cerâimin, "karşılığının görülmeyeceği kana'ati sebebiyle" resmîyete intikâli zayıflatmıştır. Ermenilerden şiddet görüp bunun cezasını devletin veremediğini düşünerek münferiden karşı koyma gücüne sahip olan Türklere, Ermeniler ile olan sıkıntılarını kendi metodlarıyla çözmeye çalışmışlardır. Bu sebeple birçok Ermeni-Türk çekişmesi resmîyete intikal etmemiştir. Devletin bu aciziyetinin, yukarıda belirtilen sebeplerden kaynaklandığı görüşünü güçlendirmektedir.

Jankocyan'ın başka bir mahalde yargılanması hususu Dâhiliye Nezâreti'ne bildirilmiş ve Nezâret de vak'ayı 14 Cemâziye'l-evvel [1]310/ 22 Teşrîn-i sâni

27 BOA, BEO, 130, 9720, 2.

[1]308 (4 Aralık 1892) tarihinde Sadâret'e takdim²⁸ etmiştir. Konu, Bâb-ı Âli Meclis-i Mahsûsa'sında 23 Teşrin-i sâni [1]308 (5 Aralık 1892) tarihinde görüşülmüştür. Bu görüşmeden sonuç çıkmayıp Meclis-i Vükelâ'ya sevk edilmiş ve Meclis-i Vükelâ, 9 Kanûn-i evvel [1]308 (21 Aralık 1892) tarihinde verdiği kararda²⁹, "*Jankoçya'nın mahallî mahkemede yargılanmasına*"³⁰ hükmetmiştir.

Meclis-i Mahsûsa'nın verdiği bu karar usûl açısından doğrudur. Ancak, olayın gerçekleştiği yerde bu olaya sebep olan sıkıntıların ortadan kaldırılması hususunda herhangi bir tedbir alınmamıştır. Bu yaklaşım, halk nezdinde suçlu Ermenilerin cezalandırılmadığı fehimini güçlendirmiştir. Bu kanâ'at Ermenileri cesaretlendirmiş, diğer taraftan Türk halkını ye'se sevk etmiştir.

Ermeni Papaslarının bölgedeki faaliyetleri durmamış bir başka Papas olan Jangoçyan Markar oğlu Papas Vahan da diğer Papasların yaptığı faaliyetlerin benzerini yapmıştır. Adliye ve Mezâhib Nezâret-i Celîlesine 22 Kanûn-ı evvel [1]309 (3 Ocak 1894) tarihinde gönderilen telgrafta, Müslîman ve Hristiyan halka kötülük yaptığından dolayı Hükûmetçe hakkında siyasi muamele yapılarak adliyece ceza verilmiş olan bu papas hakkında mahallinden gönderilen evrak üzerine özel komisyon kurulup tedkik edilmesi istenmiştir³¹.

Ermeniler, irtibatta oldukları teşkilatlarından aldıkları emirler ile fiilen devlet hizmetinde olan veya olmayan Ermenilerin, devletin verdiği görevleri yapmamaları hususunda uyarılmışlardır. Bu emre uymayan Ermeniler önce ikaz edilmiş uyarıları dikkate almayanlar öldürülmüştür. Başta Papaslar olmak üzere Ermeni neşriyatı desteğini de alarak terörü tırmandırmak için Ermeni köyleri başta olmak üzere, devlet ile sıkıntıları olan bazı aşiretler arasında propaganda yapıp kargaşa çıkarmaya çalışmışlardır. Böylece, halk keşmekeş ortamına sürüklenip güvensizlik ve huzursuzluk te'mîn edilmek istenmiştir. Zira hamî devletler, Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki asâyişsizliği bahane ederek konuya doğrudan müdâhil olacakları ortamı sağlamaya çalışmışlardır.

Diğer illerde olduğu gibi Erzincan'daki Ermeni olaylarını bilen ve yakından takip eden hamî devletler, her Ermeni olayı sonrasında muhtemel Ermeni gözaltıları olabilir düşüncesiyle hemen Osmanlı Dâhiliye Nezâreti nezdinde girişimde bulunup güya, "*suçsuz yere gözaltında bulundurululan, henüz ifâdeleri bile*

28 BOA, BEO, 130, 9720, 3.

29 BOA, MV. 00072.

30 BOA, BEO, 130, 9720, 4.

31 BOA, BEO, 337, 25235, 1.

alınmayan Ermenilerin serbest bırakılmalarını” istemişlerdir. Dâhiliye Nezâreti, bu tevkiflerin Erzincan ile ilgili olan kısmı için tevkifin yapıldığı Elazığ Valiliği'nden “*Ma'mûretü'l-Azîz Vilâyeti'ne geçen sene Arapkir ve Eğin ahâlisinden tevkîf olunup sekiz on aydan beri merkez vilâyet hapishânesinde bulunan Ermenilerin hâlâ muhâkemelerinin olunmadığı istihbâr olunduğundan hakîkatin hâl-i iş'ârını*”³² istemiştir. Yapılan tahkikat neticesinde, yargılanmadan hapsedilen her hangi bir Ermeni'nin bulunmadığı anlaşılmıştır. Bu talep, tamâmen Ermenilere yönelik yapılacak olan muhtemel bir tahkikatın dış ülkelerce takip edileceği ve her zaman onların yanında olduklarının Osmanlı Devleti'ne hatırlatılması için yapılan bir girişimdir.

Devlete karşı işlenen suçlar ile diğer adî suçlardan dolayı şahısların muhâkeme edilmelerinin her ülkenin o günkü hukûk esaslarına göre yapıldığı bilinmektedir. Ermenilerin işledikleri suçlar için de aynı usûl uygulanmıştır. Osmanlı Kadı Sicilleri ve Şer'iyye Sicillerinde bu tür hükümleri görmek mümkündür. Bu husustaki kararların birinde; “*Saltanat-ı seniyye aleyhinde müsellehan ikâ'-ı fesâda ve âsâyiş-i dâhilîyi ihlâlâ çalışmalarından dolayı müttehem olan eşhâsın Ma'mûretü'l-Azîz vilâyeti İstînâf Mahkemesi Cezâ Dâiresi'nce vicâhen ve gıyâben icrâ olunan muhâkemeleri üzerine bunlardan altı kişinin berâ'atlarına ve Eğin Kazâsı'nda vâkî İç Karye'si sâkinlerinden Malkoçyan Haçatur ve oğlu Aleksan ve Armudanlı Kirkor oğlu mekteb muallimi Keremyan Haçatur ve Eski oğlu Misak veled-i Kigork ve Agop oğlu nâm-ı diğer Kanar oğlu Demirci Artin ve Çil oğlu makineci Canik Nisan ve Papasyan nâm-ı diğer Hamalyan Kirkor oğlu Malkon ve Erzincan'da vâkî Korıcan Kazâsı'na (Kuruçay) mülhak Armudanlı karyeli Saltanyan Kigork oğlu nâm-ı diğer Kereski oğlu Sirope ve Hasanova Karyeli Kesisyen Rencber Abram ve mezkûr Armudan Karyeli Genç oğlu mültezim Bogos fi'il-i mezkûre cür'et eyledikleri sâbit olarak kânûn-ı cezâsını elli sekizinci maddesine tatbîkan sebeb-i şiddet addiyle on ikişer sene müddetle kal'a-bend edilmelerine hükm olunmuş ve hükm-i mezkûr Mahkeme-i Temyîz'in 12 Nisan sene [1]310 târihli ve iki yüz seksen üç numaralı karârnamesiyle tasdîk olunmuşdur*”³³.

Yedinde evrâk-ı fesâdiyye tutulmasından dolayı cinâyetle ithâm olunan Eğin'in Kemerke Karyesi ahâlisinden Karabet oğlu eczâcî Nisan'ın Erzincan Sancağı Bidâyet Mahkemesi Cezâ Dâiresi'nce icrâ kılınan muhâkemesi neticesinde evrâk-ı fesâdiyyeyi hem-mesleği olanlara bi'l-i'tâ okutup me'âlini nesr ve fesâda da'vet eyle-

32 BOA, BEO, 46, 3450, 2.

33 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 28.

diği sâbit olduğundan, kânûn-ı cezânın altmış altıncı maddesinin fırka-i ahîresine tevfiķan mü'ebbeden nefy olunmasına dâir verilen hüküm, Mahkeme-i Temyiz'in 27 Teşrîn-i sâni sene [1]305 târih ve 1788 numaralı karârnamesiyle tasdik edilmiş-dir³⁴, denilerek ermenilere hukûk dışı bir işlem yapılmadığı ortaya konmuştur.

Bölgede ortaya çıkan hadiselere bir başka örnek de papas kimliğinde yapılan faaliyetlerdir. Bir kısım papaslar veya taş kovuklarını kilise gösterip buralara papas adı altında gönderilen Ermeni militanları, dinî işler ile uğraşmaktan daha çok mensup oldukları mezhebin ideolojisi ve bu mezhebin hâmisi durumundaki devletin stratejisine hizmet etmişlerdir. Eğin'de vukû' bulan hadise konuyu serâhetle ortaya koymaktadır. Eğin'deki Papas Ohan'ın faaliyetleri 21 Haziran [1]308 (3 Temmuz 1892) tarihinde Ma'mûretü'l-'Azîz Vilâyeti'ne bildirilmiş, Vâli de bu olayı 5 Eylül [1]308 (17 Eylül 1892) tarihli şifre ile Dâhiliye Nezâreti'ne iletmiştir³⁵. Vâli'nin bu yazısında; *"An-asıl Çemişgezekli olup bir vakitten beri Eğin Kazası'nda kâin İçyaka Karyesi'nde bulunan Papas Ohan'ın karye-i mezkûra ve Kurâ-i mücâvere ahâlisine telkinât-ı muzırrede bulunduğuna ve Çemişgezek'e azîmeti kendüsüne lede'l-tebli' kâtına bir takım ahâli cem' ile zâbita-i mahalliyeye dahî muhâlefet göstermesine mebnî merkez vilâyete aldırıldığından bahisle bir müddet için ma'lûmat-i mezkûreden teb'îdi lüzûmuna dâir Ma'mûretü'l-'Azîz Vilâyeti makamından keşide olunan telgrâfnâmelerinde bahisle merkurumun Kastamonu'ya teb'îdi hakkında vârid olan 6 Nisan [1]310 tarihli ve 919 numaralı tezkere-i husûsat üzerine adliye ve mezâhib nezâret-i celîlesiyle cereyân eden muhâbere cevabında merkurumun kasdî eylediği telkinât-ı muzırrede ne gibi şeyler ise gerek andan ve gerek zâbita-i mahalliyeye muhâlefet cürmünden dolayı bi'l-muhâkeme cezâsının tertîb ve icrâsı orada teb'îdinden daha münâsib ve müesser olacağı dermeyân edilmesi mucîbince mahalline tebligât-ı lâzime icrâsına..."*³⁶, denilmektedir.

Papas Ohan'a Eğin'den memleketi olan Ağın'a gitmesi söylenmiş o da bunu kabul etmiştir. Papas Ohan'ın İçyaka Köyü'nden Eğin'e getirilmesi sıradan bir olay olmaktan çıkıp gayrimüslimlerin ayaklanmasına dönüşmüştür. Ohan'ın Eğin'e geleceğini çevre halkı duymuş ve Eğin'e gideceği yol üzerinde toplanmaya başlamıştır. Ma'mûretü'l-'Azîz Vali Vekili Mirliva Naim'in 21 Haziran [1]308 (3 Temmuz 1892) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı yazıda, ayaklanmanın nasıl gerçekleştiği anlatılmaktadır. Bu yazıda Ohan, dolaştığı Eğin köylerinden

34 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 40.

35 BOA, BEO, 61, 4523, 2.

36 BOA, BEO, 61, 4523, 1.

Eğîn'e gelirken yol üzerinde toplanan kalabalık bir halk topluluğu tarafından alınıp Eğîn Kazası'nın Köybaşı Kilisesi'ne getirilmiştir. Papas Ohan'ı getiren topluluğun kimler olduğu belgede açıkça belirtilmemesine rağmen, bu kişilerin bölge sakini Ermeniler olduğu anlaşılmaktadır. Zira Ohan, kilisenin önüne geldiğinde yine Devleti hakir düşürücü ve Ermenileri övücü bazı telkinatlarda bulunmuştur. Bunun üzerine Zâbita ve Polis memurları bu kalabalığa müdahale etmiştir. Ancak kolluk kuvveti kâfi miktarda olmadığından, kilise önündeki grubun muhâlefet ve mukâvemetinden dolayı olay büyümüştür. Papas, kilisenin önünden mutasarrıflık binâsına celbedilme teşebbüsünde bulunmuş ise de bunun mevcut güçler ile yapılamayacağı düşünülerek tedbiren Ma'mûretü'l-Aziz'den Eğîn'e takviye güç istenmiştir. Ancak istenen bu silahlı güçler gelmeden, bir kısım halkın da yardımıyla papas merkez vilayete gönderilmek üzere kontrol altına alınmıştır³⁷.

Ohan, kendisini hayâlet-i ruhâni olarak göstermiş din adamı kisvesi altında komitacı ve mütedeyyin Ermenilere haber göndermek suretiyle Ermeni teşkilatlanmasına hizmet etmiştir. Ancak yapılan araştırma neticesinde Ohan'ın din adamı olmadığı ortaya çıkmıştır. Daha önce birçok suç işleyip mahkûm olan ama faaliyetlerinden bir türlü vazgeçmeyen Ohan'ın, her mahkûmiyet sonrasında öncekinden daha aktif hâle gelmesi, onun bölgeden uzaklaştırılma zarureti ni doğurmuştur. Bu sebep ile Elazığ Valiliği, Dâhiliye Nezâreti'nden Ohan'ın Kastamonu'ya gönderilmesi talebinde bulunmuştur. Dâhiliye Nezâreti, valiliğin bu talebini 18 Ağustos [1]308 (30 Ağustos 1892) günü Sadâret'e bildirmiştir³⁸.

Sadâret, Ohan ile ilgili kararını verip tezkere- i sâmiyye 19 Ağustos [1]308 (31 Ağustos 1892) günü Adliye ve Mezâhib Nâzırı'na göndermiştir. Bu kararda; "... *Merkumun tahaddî eylediği telkînat-i muzırre ne gibi şeyler ise gerek andan ve gerek zâbita-i mahalliyeye muhâlefet cürmünden dolayı, merkumun bi'l-muhâkeme cezâsı tertîb ve icrâ kılınmak idâreten teb'idinden daha münâsib ve müesser olacağı mütâlâ'a kılınmakta ise de icrâ-yı icâbî vâsîta-i râ'i 'âlî-i cenâb-i vekâletpenâhîleri olarak mezkur tezkere ve telgrafnâmeler i'âde ve takdîm edildi. 29 Ağustos [1]308.*

Adâlet-i Adliye ve Mezâhib Nâzırı

Rıza³⁹."

37 BOA, BEO, 61, 4523, 3

38 BOA, BEO, 61, 4523, 4.

39 BOA, BEO, 61, 4523, 5.

Bu kararda da görüldüğü üzere, yukarıda bahsedilen hukuki gelişmeler ile aynılık arz etmektedir.

Eğîn'de meydana gelen Ermeni hadisesi üzerine İngiltere Sefiri, Hariciye Nezâreti'ne bir nota vermiş ve Hariciye Nezâreti de notaya cevap vermek için Meclis-i Vükela'dan bilgi istemiştir. Meclis-i Vükela olayı araştırıp 11 Mayıs [1]313 tarihinde verdiği kararda “*konunun tabkikatı için olay mahalline soruşturmacı memurların gönderildiği ve tabkikatın henüz sonuçlanmadığının, konuyu biz-zat kendilerinin incelemeleri gerektiği sonucuna varıldığını*” Hariciye Nezâreti'ne bildirmiştir⁴⁰.

Halkı birbirine kışkırtan Ohanyan için verilen mahkeme kararında ise “*Erzincan Sancağı'nda Kuruçay Kazâsi'na tâbi' Armudan-ı Sagır Karyeli Ohanyan Artin oğlu Çulha Nisan'ın efkâr-ı muzırre eshâbindan olup teba'a-i sâdıka-i şâhâneyi yek diğeri aleyhine mukâteleye tabrik yolunda evrâk-ı fesâdiyye neşr etmek fi'linden dolayı livâ-i mezkûr Bidâyet Cezâ Mahkemesi'nce cereyân eden muhâkeme neticesinde mücrimiyyeti sâbit olduğundan kânûn-ı cezânın altmış altıncı maddesinin fıkra-i ahîresine tevfiқан mü'ebbeden nefy olunmasına dâir verilen hü-küm, Mahkeme-i Temyîz'in 23 Teşrîn-i evvel sene [1]307 târihli ve 1683 numaralı karar-nâmesiyle tasdik olunmuşdur*⁴¹,” hükmü mevcuttur.

Eğîn'de meydana gelen bir başka Ermeni olayı da Filibos'un hukuk mücadelesi sırasında ortaya çıkan Ermeni gerçeğidir. Filibos, Eğinli bir Ermenidir. Bölgede zararlı faaliyet gösteren Ermenilere katılmayıp devlet yanlısı olduğunu kendisi beyan etmektedir. Elinde Ermeniler ile ilgili birçok belgenin olduğunu söyleyerek bunları açıklamak istemiş yetkililere birçok defa müracaat etmiş ancak cevap alamamıştır. Bunun üzerine, talebini Sivas'a ve oradan da Sadâret'e ulaştırmaya çalışmıştır.

Yazışmalardan anlaşıldığına göre Filibos, talebini Sadâret'e ulaştırmıştır. Konu hakkında Sadâret Ma'mûretü'l-Aziz Valiliği'nden bilgi istemiştir. Ma'mûretü'l-Aziz Valiliği'nden Dâhiliye Nezâreti'ne sunulan 21 Ağustos[1]309 (2 Eylül 1893) tarihli yazıda; “*Ma'mûretü'l-Aziz tevkîfhânesinde bulunup Ermeni mefâsidi hakkında Sivas İsti'nâf Mahkemesi Müdde-i Umûmiliği'ne gönderdiği varakada şifâhen izâhât vermek üzere Ma'mûretü'l-Aziz'den Dersa'âdet'e celp edilmesini isteyen ve bir sirkat hadisesinden dolayı mahkûm olan Eğinli Hanzar*

40 BOA, MV. 00092.

41 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., s. 33.

*oğlu Filibos, ifâdesini Ermenice vermiş ve bir komisyon tarafından bu ifâde tercüme edilmiştir*⁴², denilerek Ermenilerin bir özelliğini de ortaya koymuştur. Türkler arasında yaşayan Ermenilerin tamamına yakını Türkçe bildikleri hâlde, Ermenice ifâde vermeleri kasıtlıdır. Zira, kendi lisanlarını resmî evraka sokarak kimlik kazanma düşüncelerine aynılık sağlamaya çalışmışlardır. Filibos'un Ermenice verdiği ifâdede birçok konudan bahsederek devlet tarafından Ermeni Komitacılar ile ilgisinin bulunmadığına inandırmak istediği için böyle bir yola başvurduğu, gerçekte bu ifâde de yer alan bilgilerin hilâf-ı hakikat olduğunu düşünen Türk yetkilileri, önce bu konunun üzerine gitmemişlerdir. Ancak Sadâret, Filibos'un gönderdiği Ermenice mektubundaki iddiaların önemli olduğuna karar verip Şura-yı Devlet Dâiresi A'zâsı, Hatt Mektupçusu, Jandarma Dâiresi Reisi ve Dâhiliye Müsteşarı'ndan oluşan bir komisyon kurarak olay mahalline gönderilmesini istemiştir. Ayrıca bu bilgilerin doğruluğunun te'yidi için 25 Kanûn-ı sâni [1]309 (6 Şubat 1894) tarihinde Ma'mûretü'l-Aziz Vilayeti'ne ta'lîmat vererek tahkikatın Sadâret'ce yapılması şartıyla Zaptiye Nezâreti'nin konuyu araştırmasını istemiştir⁴³. Sadâret'ten, Zaptiye Nezâreti ve Ma'mûretü'l-Aziz Vilayeti'ne, 29 Kanûn-ı sâni [1]309 (10 Şubat 1894) tarihinde gönderilen talimatta, "*Filibos Hapishânedeki iken burada bulunan Ermenilerden sirket (çalma) ettiği*", bu evraklarda "*Ermenilerin faaliyetleriyle ilgili evraklar bulunduğu, ele geçirdiği bu evraklardan hapishânedeki görevli memurların bilgisinin olduğunu beyan etmiştir. Filibos'un ele geçirdiği evrakların önemli olduğu kanaatine varılmış ancak bu önemli durumun ortaya çıkarılması için inceleme yapılması...*"⁴⁴, istenmiştir.

Filibos'un Dersa'âdet'e gönderilmesi için Ma'mûretü'l-Aziz Vilayeti'ne 12 Teşrin-i evvel [1]309 (24 Kasım 1893) tarih ve 252 numaralı tezkere-i sâmiye gönderilmiştir. Ancak Filibos gittiği Dâire-i Zaptiye'de geçici olarak gözaltına alınmıştır. Bu durum 23 Teşrin-i sâni [1]309 (5 Aralık 1893) günü Sadâret'e bildirilmiştir⁴⁵.

Filibos, ihbarına ait bilgileri üç sahifede anlatmıştır. Dilekçede aynı olaylar bir kaç defa tekrarlanmış fazlaca anlatım bozukluğu bulunmaktadır. Bu sebeple ifâde metni aynen verilmeyip itirâf edilen hususlar maddeler hâlinde alınmıştır:

42 BOA, BEO, 336, 25190, 1

43 BOA, BEO, 341, 25537, 3.

44 BOA, BEO, 341, 25537, 1.

45 BOA, BEO, 336, 25190, 2

1. Arapkir'den Canik Jankoçyan'a yazılan "M" "H" imzalı 7 Temmuz 1891 tarihli bir mektupta yer alan bilgilerden, Dersim Kürt Beyleri ile Arapkir Ermeni Komitesi'nin karşılıklı bilgi alışverişlerinde buldukları ve bu hususta sürekli olarak görüştükları anlaşılmaktadır.
2. Eğin ve Ağın kazaları çevresinde nüfuz sahibi olan ve bir dönem Eğin Murahhası olarak seçilen Servandisyan Karakin İskapos, Eğin Murahhasası intihâb olduğu vakit Eğin'in Gamarkab Karyesi'nde "Servandanis" nâmıyla bir şirket kurmuştur. Bu şirketin maksad ve vazîfesinin ne olduğunu anlamak için aynı köyün muhtarı olan Filibos şirkette tahkikat yapılması için yetkililere müraca'atta bulunmuştur. Zira bu köyün muhtarı olduğundan, şirketin işlerinden ortaya çıkacak olan yanlışlıkların kendisini de ilgilendireceğini düşünmektedir. Soruşturmada, şirketin maksadının mazâr ve devlet-i ebed müddete karşı olduğu anlaşıldığından, şirketin azâları dağıtılmıştır.
3. Amerika'da neşr olunan "Mazer Hayk Gazetesi'nin sahibi Doktor Kabrilyan'ın akrabaları Eğin'de yaşamaktadır. Bu gazete, Osmanlı Devleti'ne karşı Ermeni ve Kürtlerin ittifak ederek terör yapmaları yönünde neşriyat yapmaktadır. Filibos'un anlatımlarına göre bu gazete, Ermeni militanları vasıtasıyla getirilip Elazığ, Ağın ve Eğin bölgesine dağıtılmaktadır. Canik yahut Sihak Esende isimli şahıslar vasıtasıyla Arapkir ve Dersim Kürt aşiret beyleri beyninde Devlet-i Aliye'ye karşı ittifak oluşturmak için Eğin'in etraf köylerinde dolaşarak halkın komitacılar ile birlik sağlamasını gerçekleştirmişlerdir.
4. Eğin Abuc Köyü ahalisinden olan Azatyan Malik, Ermeni İhtilal Komitesi'nin en önde gelen kişisidir. Ermeni İhtilâl Komitesi üyeleri bu şahsın evinde geceleri toplanıp yapacakları işleri görüşmektedirler. Karanlık odada Rus Ermeni lisanıyla şiddetli konuşmalar yapıp bi-çare ahalinin fikirlerini nasıl bulandıracaklarını istişâre etmektedirler. Hayk isimli Ermeni, fotoğraf çekme bahanesiyle her tarafı dolaşıp halka Ermeni idealini anlatmaktadır. Filibos'un Jankocyan Canik'i ihbar ettikten sonra yakalanması için üzerine zâbıtarlar gönderilmiş zâbıtarlar ile bir müddet çatıştıktan sonra ihtilâlcı Armudanlı Erhonyan Kaluset ile birlikte elinde silahıyla yakalanıp Erzincan Hapishânesi'ne gönderilmiştir.

Canik Jangoçyan'ın amcasının oğlu Avadis ve Eğinli Ermeni Pornisnan da devleti yıkmaya yönelik suçlarından dolayı hapsedilmiştir. Avadis aynı zamanda Amerika'da neşr olunan Mazer Hayk Gazetesi'nin muhabiri ve Hayk Gazetesi sahibi Jangoçya'nın eniştesidir. 8 Kanûn-ı sâni [1]309 (20 Ocak 1894). Eğinli Hanzar oğlu Filibos⁴⁶.

Osmanlı teb'asındaki gayrimüslimler, özellikle İtalya'da tahsil görmeleri gelenek hâline geldiğinden, batı lisanlarına hâkimdir. Yabancı lisan bilmeleri Gayrimüslimlerin herhangi bir durumda batı ülkelerine gitmelerini kolaylaştırmıştır. Ermeni Meselesinde, zemin bulunamayan işlerin yürütülmesi için Avrupa ve Amerika'ya giden Osmanlı Ermenileri fa'aliyetlerini buralarda sürdürmüşlerdir. Ermeni Lobisi'nin teşekkülü genel olarak bu yolla gerçekleşmiştir. Hâriciye Nezâreti elemanlarının çoğunluğunun gayrimüslim olması lobi oluşumunu desteklemiştir. Bunlar bilinen hâdiselerdir. Bu bilgilerin te'yidini Ermeni Filibos'un beyânından yapmak önemlidir.

46 BOA, BEO, 341, 25537, 4.

SONUÇ

Erzincan'da 1900 yılına kadar halkın muzdarip kaldığı en olumsuz hâdiselerin başında eşkıyalık gelmektedir. Eşkıyalık, genel olarak asker, kanûn kaçağı kişiler veya yağma, gaspçılık ve şiddetten beslenen aşiret mensuplarıncaya yapılmıştır. Erzincan'daki "Aşiret" kavramı biraz farklı algılanmaktadır. Bu algı; Yörük, Türkmen, gibi kan akrabalığına dayalı topluluklar veya Müslîmân olduğu bilinen aynı kültüre mensup aileler için değildir. Kendilerini birbirinden farklı klandan olduklarını savunan ve birinin diğerinin fevkinde bulunduğunu hisseden, aynı zamanda Kürtçe konuşan gruplara atfen söylenmektedir.

Ermeni olayları Berlin Antlaşması sonrasında başlayınca, bölgede bilinen eşkıyalara Ermeni terör örgütleri de dâhil olmuştur. Bu defa, mütedeyyin halk, her iki muzır güç ile mücâdele etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ermenilerin halka uyguladığı korku ve gasb hâdiseleri, eşkıyaların yaptıklarıyla aynıdır.

Bölgede iyice teşkilatlanmış her olayı terör yapmak için kullanır hâle gelmiş olan Ermeni örgütleri ve çeteler, halkın huzurunu iyiden iyiye kaçırmıştır. Osmanlı Devleti kısa aralıklar dışında 1877 yılından beri savaşların içindedir. Bu sebep ile birçok olay çıkaran ve bölgede devlet aleyhine alenî faaliyetlerde bulunan hatta devleti yıkmaya çalışan örgütlere karşı etkin tedbir alamamıştır. Bu boşluk, asâyişsizliğin gelişmesini beslemiştir.

Eşkıyalık ve Ermeni olayları, Anadolu'nun kahir ekseriyetinde yaşanmıştır. Erzincan da bu olayları yoğun olarak yaşayan iller arasındadır. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp yine Osmanlı toprağı olan "Vilâyat-ı Şarkiyeye" adı verilen (o günkü idârî yapıya göre yedi il) topraklar üzerinde bir Ermeni Devleti kurmayı hedef ittihâz etmiştir. Erzincan, Vilâyat-ı Şarkiyeye'nin içinde bulunmaktadır. Ermeni olayları özellikle bu iller üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Bu illerden Van, Erzurum en önde gelmektedir. Erzincan, Erzurum'un bağımsız sancağıdır. Terör faaliyetleri için uygun bir coğrafya ve etnik kimliğe sâhiptir. Erzincan'ın coğrafi yapısı dağlık olduğundan, bu arâzide asîler ile mücâdele etmek zordur. Etnik yapı olarak da aşiret ve ağalık hegemonyasına sâhiptir. Erzincan'ı karıştırmak için etnik kimlikler aramaya gerek yoktur. Ermeni terör örgütlerinin eylemlerini artırdığı 1892 yılından itibaren ilde Ermeni, Kürt aşiretleri, ağa ve beylerin nüfuzunda bulunan güçler mevcuttu. Bu farklı grupları birbirine düşürmek için yapılacak olan küçük bir propaganda, ateşi alevlemeye yarayan kıvılcımın çıkmasına kâfi gelecekti. Ermeni terör örgütleri ildeki bu za'afiyeti kullanmışlardır.

Ermeniler özellikle Erzincan'ın Eğin (Kemaliye) İlçesi başta olmak üzere, Dersim (Tunceli) bölgesine yakın olan yerleşim yerlerinde güçlü örgütler kurmuşlardır. Bu örgütlerin bir kısmı din adamı kisvesine bürünerek kiliseler tarafından, bir kısmı da şirket görünümündeki gizli teşkilatlarca yönlendirilmiştir. Devletin bölgede yönetim otoritesini kaybetmesinin sonucu olarak halkın bir kısmının da mal ve canını korumak için terör örgütlerine boyun eğdiği görülmüştür.

Bölgedeki devlet otoritesinin zayıflığı, terörün ikiye katlanması, mevsim şartlarının zorluğu, halkın geçim kaynaklarının yetersizliği, bir çok insanın daha batı illerine göç etmesine sebep olmuştur. Halkın olmadığı boş araziler, hem eşkiya, hem de diğer terör örgütlerinin rahatça barınmalarını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Bartikian, Hratch, **L'arménie et Byzance**, Sorbon 1996.

BOA, BEO, 130, 9720, 1.

BOA, BEO, 130, 9720, 2.

BOA, BEO, 130, 9720, 3.

BOA, BEO, 130, 9720, 4.

BOA, BEO, 2372, 177866, 1.

BOA, BEO, 336, 25190, 2

BOA, BEO, 336, 25190,1

BOA, BEO, 337, 25235, 1.

BOA, BEO, 340, 25479, 2.

BOA, BEO, 340, 25479, 3.

BOA, BEO, 341, 25537, 1.

BOA, BEO, 341, 25537, 3.

BOA, BEO, 341, 25537, 4.

BOA, BEO, 413, 30946, 1.

BOA, BEO, 413, 3946, 1.

BOA, BEO, 413, 3946, 2.

BOA, BEO, 46, 3450, 2.

BOA, BEO, 61, 4523, 1.

BOA, BEO, 61, 4523, 2.

BOA, BEO, 61, 4523, 3

BOA, BEO, 61, 4523, 4.

BOA, BEO, 61, 4523, 5.

BOA, BEO, 002372.177846.002.

BOA, MV, 00089.

BOA, MV, 00249.

BOA, MV, 00072.

BOA, MV, 00092.

Gaillard, Gaston (Çev. Nuri Bilgin), **Les Turcs et l'Europe**, Paris, 1920.

Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi-I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993.

Kévorkian, Raymond, **Le Génocide des Arméniens**, Paris, 2006.

Kutay, Cemal, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, C 2, İstanbul, 1980.

Sanal, Recep, “Tarihi Gelişimi İçerisinde Türk Anayasalarında Genel Yönetimin Taşra Örgütüne İlişkin Düzenlemeler Ve Yönetim Desenindeki Değişimler” **Ankara Üniversitesi Atatürk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 6, S 22, Ankara, 1998.

Jacques Claire Andrieu, Sarah Gensburger, **La Résistance aux Génocides: De la Pluralite des Actes de Sauvetage**, Michigan Université, 2009.

Sonyel, Selâhi R., “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü”, **Belleten**, XLIX.

Taş, Necati Fahri, **Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912–1914 Vilâyat-ı Şarkıyye Islâhatı**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2006.

———, **Nurettin Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014.

